

УДК 82.09:655.25

Оксана Матійчук

**РУКОПИСНА ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА АВТОРІВ
ЯК ОБ'ЄКТ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ**

Пропонується стислий огляд історії виникнення та сучасного функціонування двох літературознавчих дисциплін – німецької едиційної філології та французької генетичної критики. Історія німецької едиційної філології, німецькі історично-критичні видання у вітчизняному літературознавстві майже не досліджуються. На деякі методологічні засади генетичної критики посилаються українські дослідниці творчої спадщини франкомовних письменників. Основні відомості про генетичну критику включені також в деякі університетські курси текстології. Коротко подано найважливіші дані з історії розвитку названих дисциплін та з'ясовано їх спільні риси й відмінності.

Ключові слова: едиційна філологія, генетична критика, рукопис, історично-критичне видання, текстово-генетичний документ, генеза тексту.

Рукописна спадщина письменників нового часу відрізняється від писемних пам'яток, що збереглися з часів античності чи Середньовіччя. Останні виходили переважно з-під пера скрипторів-переписувачів, відтак різні варіанти одного й того ж тексту в більшості випадків могли бути тільки результатом фіксування їх різними людьми у різний час.

Поява нового матеріального апарату – авторських рукописів, що стає передумовою для дослідження історії та генези тексту і процесів письма, сягає своєю історією у відносно недавній час. „У питанні генетики тексту ми знаходимося на горизонті уявлень нового часу, в межах останніх двохсот років“ [2, с. 313], – зазначає Аксель Гельгаус, представник сучасної німецької едиційної філології.

Масив документів, що становить архів того чи іншого митця, складається переважно з автографів, машинописних сторінок і/або – рідше – алографів – записів, зроблених уповноваженими особами найчастіше під диктант автора, який із певних причин звертається до такого способу фіксування власних думок. Окрім літературних рукописів, до авторської спадщини можуть належати листи, записники, щоденники, офіційні документи тощо. На цьому місці зауважимо, що термін „рукопис“ у даній статті ми використовуємо у значенні, як його розуміють генетичні критики, а саме „сукупність усіх генетичних матеріалів, що збереглися як свідчення роботи над певним твором“ [3, с. 96].

Для дослідників, що вивчають історію того чи іншого тексту, важливі передусім матеріальні сліди індивідуальної творчості, які дають уявлення „про словесне мистецтво „великих авторів“, про неповторний спосіб, у який вони зафіксують на папері генезу тексту, про те, як

вони дотримуються літературних правил або відкидають їх, як через когнітивно-мовні знахідки або й блукання манівцями відбувається їх мовно-творча діяльність, як вони крок за кроком приходять до власної манери письма“ [3, с. 103].

Систематизоване збирання і опрацювання рукописної авторської спадщини починається у ХІХ столітті. Дух епохи романтизму зумовив особливий інтерес не тільки до особи митця, а й до раніше незримих для стороннього ока і мало вагомих слідів його творчості – рукописних матеріалів-свідчень творчої праці.

Програмна доповідь Вільгельма Дільтея „Archive für Literatur“ („Архіви літератури“) стала у Німеччині вирішальним поштовхом для нового осмислення цінності спадщин письменників і поетів як важливих, неповторних у своєму роді архівних документів, неоціненних джерел для розуміння їхніх творців. „З нарисів, листів, записів дослідник може відчутти подих людини. Що б ми віддали сьогодні за те, щоб з допомогою таких безпосередніх висловлювань доторкнутися душі Есхіла чи Платона!“ [6, с. 7]. Дільтей передбачав, який неоціненний потенціал для розвитку окремих галузей літературознавства містить у собі зібрана і впорядкована рукописна спадщина письменників: „...що вона означатиме для літературно-історичної науки, до яких методів зможе колись спонукати і які можливості надати для досліджень, нам сьогодні навіть важко уявити“ [3, с. 223].

У Німеччині, а трохи пізніше й у Франції, збереження й інституціоналізація культурного спадку письменників стають завданнями державного значення, тут створюються перші літературні архіви.

Едиційна філологія

Першими до авторських літературних архівів у ХІХ столітті звертаються філологи, вивчаючи текстово-генетичні матеріали передусім для того, щоб оснастити збереженими робочими варіантами остаточну версію відредагованого твору, яка подається до друку (нім. *edierter Text*). Так започатковуються історично-критичні видання. Позначення „історично-критичні“ базується на врахуванні двох важливих аспектів: остаточний, „науковий“ текст є „критичним“ [1, с. 1], тоді як апарат додаткових документів відображає окремі етапи становлення твору, тобто його історію.

Стосовно функції текстово-генетичного апарату, то до початку ХХ ст. століття серед філологів у німецькомовному просторі з цього приводу існувала, власне, єдина думка, про що пише сучасний видавець-філолог Герман Цвершина: „По-перше, апарати слугували доказами конституювання тексту, по-друге, відношення варіантів до кінцевого тексту повинно було ілюструвати мистецький розвиток автора і розвиток стилю... До ХХ ст. визначальним для таких видань було уявлення, що твір мистецтва схожий на природний організм, який поступово визріває від зародку до плоду. Становлення його трактувалося у телеологічному розумінні як зростання, причому метою росту був довершений (нім. *vollendet*) мистецький твір: довершений означало не тільки закінчений (нім. *fertiggestellt*), а визрілий (нім. *ausgereift*) в якісно позитивному

розумінні... Опублікований текст (нім. edierter Text) репрезентує ідею... Відтак значення варіантів було зафіксованим: вони *не* репрезентують ідею або ж принаймні роблять це не в достатній мірі... Їх значення полягає у тому, щоб вони своєю неповноцінністю ще більше підкреслювали довершеність опублікованого тексту“ [9, с. 204-205].

Зазначимо, що дуже важливе значення для можливості публікацій з текстово-генетичним апаратом стали такі відкриття у технічних сферах, як, наприклад, факсиміле, фотографія, літографія, тощо. Вони дозволили репродукувати манускрипти.

Основоположником німецької едиційної філології вважають Карла Лахмана [3, с. 221], якому, серед іншого, належить повне критичне видання творів Лессінга (1838-1840). Карлом Гьодеке було здійснено видання повного зібрання творів Шиллера (1867-1876), а під керівництвом В. фон Бідермана протягом 1889-1896 рр. з'явилося 143-томне видання Й.В. Гьоте, відоме як Ваймарське видання (Weimarer Ausgabe). Загалом, наприкінці ХІХ століття у Німеччині вийшов іще цілий ряд історично-критичних видань творів відомих авторів: Фрідріха Геббеля, Йоганна Гердера, Адальберта Штіфтера, Франца Грільпарцера.

На початку 20-х рр. минулого століття на потребу оновлення концепції едиційної філології вказав текстолог Георг Вітковскі [9, с. 206], вперше помістивши у центр уваги самого автора та його діяльність. Його ідеї розвинув Райнгольд Бакман у своїй праці „Die Gestaltung des Apparates in den kritischen Ausgaben neuerer deutscher Dichter“ („Оформлення апарату в критичних виданнях нових німецьких письменників“) (1924), яка до сьогодні вважається початком нового напрямку германської едиційної філології. Бакман услід за Вітковскі наголошує на „можливості краще зрозуміти твір, знаючи його генезу... Висвітлення розвитку надає апаратові самостійної цінності відносно друкованого тексту, а якщо воно відображено правильно, то навіть надає йому важливішого значення, ніж має сам текст... передусім тому, що живе становлення (нім. das lebendige Werden) дозволяє погляду завжди проникнути глибше, ніж застигле, те, що відбулося, (нім. das Erstarrte, Gewordene)“ [9, с. 206].

Дотримуючись нової концепції видання, Фрідріх Байснер видав 1938 року рукописи Віланда, демонструючи нові можливості зображення апарату. Вимоги, сформульовані Бакманом, і технічне втілення концепції Байснером стали „підґрунтям для другого періоду розквіту (після часів грюндерства) нової германської едиційної філології після 1945 року“ [9, с. 208].

Піднесення значення едиційної філології, інтенсивна підготовка нових історично-критичних видань, а також розробка нових моделей та принципів припадають на 70-ті роки ХХ століття. За визначенням Акселя Гельгауса, її емансипація відбувається, як не дивно, в час, коли „виразно була помітна преференція історії рецепції та її аспектів, аж до переконання теоретиків конструктивізму, що, коли йде мова про генезу тексту, то можна говорити лише про процеси у свідомості читача, бо те, що ми називаємо „текстом“, виникає там. „Автор“ і „твір“ є винаходами

читача“... Та, незважаючи на поетично-теоретичні напади структуралізму та постструктуралізму, едиційна філологія піднесла історично-критичні видання до рівня, який ще у 60-х рр. неможливо було уявити...” [2, с. 313].

Серед найважливіших праць початку 70-х слід назвати видання віршів Конрада Фердинанда Маєра, здійснене Гансом Целлером, який розробив синоптичне зображення: в ньому фази виникнення окремих поезій побудовані за принципом партитури [9, с. 211]. Видавці творів Георга Гайма реалізували едиційну модель, як її запропонував Гунтер Мартенс, що називає едиційною ціллю відтворення динаміки тексту [9, с. 211]. Колектив літературознавців, що підготував Іннсбруцьке історично-критичне видання поезій Георга Тракля, керувався у роботі вимогами одного з видатних німецьких текстологів Зігфріда Шайбе: „реконструювати те, як чистий листок паперу, що спершу був перед автором, поступово наповнювався знаками” [9, с. 215].

Пошук нових шляхів і моделей едиційної філології триває і зараз. Під час розробки нових можливостей відтворення генези тексту в історично-критичних виданнях текстологи (едитори) звертаються і до досягнень інших дисциплін. Так, Герман Цвершина пише про формування „текстово-генетичної герменевтики“ [9, с. 228], яка могла би спиратися на результати фундаментальної праці Г. Ортнера „Schreiben und Denken“ („Письмо і мислення“), в якій автор розробляє моделі й стратегії написання художніх творів, проаналізувавши загалом понад 3000 різноманітних фактів, пов'язаних із процесом творчості [8]. На думку Цвершини, модель письма Ортнера „придатна для того, щоб реконструювати процес виникнення тексту в його початковому перебігу. Видавець... дає читачеві можливість досягнути більш повного й одночасно більш диференційованого розуміння літературної творчості, тобто розуміння, яке адекватніше враховує рецептивно-продуктивну двоїсту природу автора й комунікативно-продуктивну двоїсту функцію письма, ніж це було досі“ [9, с. 229].

Важливою працею, своєрідним підсумком історії едиційної філології ХХ століття, є збірник „Editionen zu deutschsprachigen Autoren als Spiegel der Editions-geschichte. Bausteine zur Geschichte der Edition“ („Едиційні видання німецькомовних авторів як дзеркало історії едиційної науки“) [7], що вийшов 2005 року за редакцією Р. Нут-Кофота і Б. Плахти. У ньому представлено вибрані історично-критичні видання таких авторів, як Г. Бюхнер, П. Целан, Й.В. Гьоте, Г. Гайне, Г. Гайм, Ф. Кафка, Й. Айхендорф, Г. Тракль, та деяких інших. Сукупність статей різних авторів дає уявлення про різні концепції та підходи до історично-критичних видань, розвиток і здобутки едиційної філології як науки впродовж ХХ століття й на початку ХХІ, а також містить імпульси для дискусії стосовно нових едиційно-методологічних принципів. Урешті, заключна стаття присвячена електронному виданню – новації у сфері німецькомовної едиційної філології, що завдячує своїм існуванням передусім швидкому розвитку інформаційних технологій протягом останніх двох десятиліть.

Генетична критика (*critique génétique*)

У 1966 році Національна бібліотека Франції придбала рукописи Гайнріха Гайне. Так частина літературної спадщини поета повернулася до міста на Сені, де він провів велику частину свого життя – з 1831 по 1856.

Тоді ж було створено групу дослідників творчості Гайне, що займалася інтерпретацією, каталогізацією, виданням зібрання і складалася з літературознавців та мовознавців. Коли дослідницьку групу очолив Луї Е, з'явилися перші спроби теоретизації досвіду роботи манускриптологів, у 1977 р. з'явилася колективна праця „*Essais de critique génétique*“ („Есе з генетичної критики“), до якої, серед іншого, увійшли статті відомих французьких літературознавців Анрі Міттерана, Раймонда Дебре-Женета, Жана Бельмен-Ноела. Про історію виникнення цього напрямку досліджень пише, зокрема, теоретик Альму Грезійон [3].

Цей літературознавчий напрямок отримав назву „*critique génétique*“ – генетична критика. Метою дослідників є опрацювання рукописів, які становлять базу для вивчення процесів письма, що лежать в основі виникнення будь-якого тексту.

На основі цієї групи у Парижі в 1982 році утворився сьогоденний Інститут сучасних текстів і манускриптів (*Institut des textes et manuscrits modernes – ІТЕМ*), що функціонує в системі Національного центру наукових досліджень і Національної бібліотеки. Головним завданням науковців ІТЕМ є дослідження рукописів, що мають значення для становлення тексту.

Емпіричні дослідження текстів проводяться на високому технічному рівні з використанням складних і дорогих технологій: так, встановлюється хімічний склад чорнила, яким користувався автор, водяні знаки проявляються методом бетарадіографії, написане як графічний феномен характеризується з допомогою лазерної техніки, щоб точно встановити вік рукописів і визначити належність певному автору.

У колективі ІТЕМ працюють групи, що займаються рукописною спадщиною окремих письменників, зокрема Еміля Золя, Гюстава Флобера, Поля Валері, Марселя Пруста, Жана-Поля Сартра, Луї Арагона. Матеріали і результати досліджень публікуються з 1992 року у власному виданні ІТЕМ – журналі „*Genesis. Manuscrits. Recherché. Invention. Revue internationale de critique génétique*“ („Генезис. Манускрипти. Пошуки. Знахідки. Інтернаціональний огляд генетичної критики“).

Відправною точкою для французьких дослідників у їх роботі над рукописними матеріалами є не читач, реципієнт готового тексту, а сам автор. І, як наголошує Альму Грезійон, одна з основоположниць нового літературознавчого методу, „для генетика на початку стоїть не текст, а бажання проникнути в генезу мовного твору мистецтва й описати її, інтерпретуючи... Йдеться про те, щоб на основі матеріальних слідів реконструювати процес написання мовного твору й відтак наблизитися до розуміння того, як поступово створюються тексти при написанні“ [4, с. 73-74].

З цих положень генетичної критики стають зрозумілими й деякі опозиції до літературознавчих методів та напрямків, з якими генетична

критика, попри „свої претензії на інновацію“ [3, с. 11], мала і має тісні зв'язки та точки дотику.

Генетична критика розвивалася початково на теоретичних засадах так званої нової критики – „Nouvelle critique“, що особливо поширилася у 60-ті рр. ХХ століття і концентрувала свою увагу на „детальному аналізі літературного твору як тексту, тобто предмета, що може бути проаналізований з огляду на свою структуру й функції... Однак структурні моделі, що походили переважно з мовознавства, могли бути застосованими виключно на закриті системи... так що швидко стали помітні й межі“ [5, с. 309]. Розвинувшись із структуралізму, генетична критика частково перейняла від останнього методи дослідження й рефлексії про текстуальність. Проте вона цілком відмовилася від пов'язаного з ним поняття закритої системи. Відтворення послідовних моментів генези тексту дозволяє отримати уявлення також про часовий вимір становлення твору. Його Луї Е називає „третім виміром літератури“ [5, с. 307]. При цьому манускрипти слід як аналізувати з філологічної точки зору, так і інтерпретувати, пояснюючи процес написання. Отже, такий спосіб дій веде від тексту як цілісного закритого утворення до *окремих ступенів його виникнення* (виділено нами. – О.М.), від написаного до процесу написання.

Рецептивній естетиці генетична критика протиставляє питання *продукції* (виділено нами. – О.М.). Її предметом дослідження є літературні рукописи, що містять сліди динаміки тексту, сліди тексту *in statu nascendi*.

До методів генетичної критики належать дослідження форми і перебіг процесу написання та гіпотези про процеси написання. Її метою є література як діяльність, дія, рух. Новий горизонт передбачає становлення нових пріоритетів: продукції перед продуктом, написання перед написаним, процесу текстуалізації перед текстом, варіативного перед єдиним, можливого перед остаточним, динамічного перед статичним, створення перед створеним, генези перед структурою, рушійної сили написання перед застиглою формою написаного.

Завдання генетичних критиків Грезійон формулює так: „Дослідник шукає, впорядковує, розшифровує і транскрибує рукописи, що належать до певного тексту... Уже в процесі освоєння і прочитання рукописів він автоматично розробляє певні гіпотези про історію виникнення... Орієнтуючись на наявну мережу письмових слідів, він робить припущення про когнітивні процеси, що лежать в їх основі. Він формулює – і в цьому полягає його друге завдання – гіпотези про окремі „відрізки“ на шляху творчого процесу та його можливі значення“ [3, с. 25].

Перші німецькомовні статті на тему „critique génétique“ та її студій з'явилися наприкінці 80-х років ХХ століття: 68-й випуск журналу „Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik“ („Журнал з літературознавства та лінгвістики“) (1988) із загальною назвою „Literarische Schreibprozesse“ („Літературні процеси письма“) містив ряд статей, присвячених питанням генетичної критики та процесів письма в літературі. Основоположна праця Альму Грезійон вийшла 1994 року в

Парижі: „*Eléments de critique génétique*“ („Елементи генетичної критики“), а 1999 року з'явилася у німецькому перекладі – „*Literarische Handschriften – Einführung in die critique génétique*“ („Літературні рукописи – вступ до генетичної критики“). У ній авторка представила головні здобутки і напрацювання генетичних критиків за більш ніж два десятиліття, описала методологічний та термінологічний апарати, існуючі теоретичні моделі та перспективи розвитку дисципліни.

Підсумовуючи, можемо зробити деякі висновки щодо співвідношення описаних дисциплін між собою, їхніх спільних рис та головних відмінностей:

1) Едиційна філологія і генетична критика вивчають рукописну спадщину, яка є культурним надбанням людства. Початкові етапи такого вивчення фахівцями обох напрямків об'єднані спільною метою: розшифрувати і транскрибувати тексти; встановити, якщо потрібно, час, місце створення, авторство, інші технічні характеристики. У деяких випадках літературознавство послуговується для цього досягненнями точних і природничих наук.

2) Едиційна філологія досліджує також давні пам'ятки писемності різних епох, тоді як генетична критика вивчає виключно авторську літературну спадщину, відтак горизонт її дослідження обмежується періодом нового часу.

3) Кінцевою метою досліджень едиційної філології є історично-критичне видання твору. Генетична критика, на відміну від едиційної філології та текстології, не служить встановленню остаточної, найточнішої, версії тексту для публікації. Генетичним критикам не йдеться і про з'ясування неправильності видання чи непорозумінь, пов'язаних із друкарськими чи інтерпретаційними помилками. Своє завдання вони вбачають у „реконструкції та ілюстрації естетичних процесів“ [4, с. 73].

1. *Омилянчук. С.П.* Текстология. Электронная копия учебного пособия из электронной Библиотеки Центра дистанционного образования МГУП // http://bookred.ru/books_113488.html
2. *Gellhaus Axel*: Textgenese zwischen Poetologie und Editionstechnik // Gellhaus Axel (Hrsg.): Die Genese literarischer Texte. Modelle und Analysen. – Würzburg: Königshausen und Neumann, 1994. – S. 311-326.
3. *Grésillon Almuth*: Literarische Handschriften: Einführung in die „critique génétique“. – Bern: Peter Lang Verlag, 1999. – 310 S.
4. *Grésillon Almuth*: „Critique génétique“. Handschriften als Zeichen ästhetischer Prozesse // Ästhetische Erfahrung und Edition. Beihefte zu Editio. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2007. – S. 73-84.
5. *Hay Louis*: Die dritte Dimension der Literatur. Notizen zu einer „critique génétique“ // Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft. 16. Band, Jahrgang 1984. – Amsterdam: Verlag B.R.Grüner, 1984. – S. 307-323.
6. *Hurlebusch Klaus*: Deutungen literarischen Arbeitsweisen // Editionsprobleme der Literaturwissenschaft besorgt von Norbert Oellers und Hartmut Steinecke. Zeitschrift für deutsche Philologie. 105. Band, 1986. Sonderheft. – S. 4-41.

7. *Nutt-Kofoth Rüdiger, Plachta Bodo* (Hrsg.): Editionen zu deutschsprachigen Autoren als Spiegel der Editions-geschichte. Bausteine zur Geschichte der Edition. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2005. – 470 S.
8. *Ortner Hanspeter*: Schreiben und Denken. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000. – 636 S.
9. *Zwerschina Hermann*: Variantenverzeichnung, Arbeitsweise des Autors und Darstellung der Textgenese // Nutt-Kofoth Rüdiger (Hrsg.): Text und Edition. Positionen und Perspektiven. – Berlin: Erich Schmidt Verlag 2000. – S. 203-229.

Zusammenfassung

Die literarischen Handschriften gehören zum kulturellen nationalen Erbe und stehen unter staatlichem Schutz. Das Interesse an den Handschriften der Schriftsteller und Dichter als Zeugnissen der individuellen Kreativität entsteht im 19. Jh. In jener Zeit werden in Deutschland, Frankreich und Russland die ersten Literaturarchive gegründet.

Die Philologen befassen sich als die ersten mit den Handschriften. In Deutschland bildet sich eine neue literaturwissenschaftliche Disziplin heraus – die Editionsphilologie, deren Begründer Karl Lachmann gilt. Es erscheinen erste historisch-kritische Ausgaben.

Im Laufe der Zeit werden verschiedene Editionsmodelle und -konzeptionen entwickelt. Richtungsweisend waren ihrerzeit die Ideen von Georg Witkowski, Reihold Backmann, Gunter Martens, Hans Zeller, Siegfried Scheibe u.a. Ein Novum der letzten Jahrzehnte ist die elektronische Edition.

Eine neue Forschungsrichtung, genannt critique génétique, entsteht Ende der 60er Jahre in Frankreich. Ihr Forschungsgegenstand sind moderne Handschriften. Das Zentrum der wissenschaftlichen Forschungen ist das 1982 gegründete Institut des textes et manuscrits modernes in Paris.

Die deutsche Editionsphilologie und die französische critique génétique, die ein gemeinsames Forschungsobjekt haben und zum Teil gleiche Methoden anwenden, unterscheiden sich durch ihre Zielsetzungen. Critique génétique verfolgt keine Editionsprojekte; den Textgenetikern, so Almuth Grésillon, um die „Rekonstruktion und Sichtbarmachung ästhetischer Prozesse“, Interpretation des textgenetischen Materials und Hypotheseaufstellung über die Arbeitsweisen der Autoren und die Prozesse des Schreibens.

Schlüsselworte: Editionsphilologie, „critique génétique“, Handschrift, literarisches Erbe, historisch-kritische Ausgabe, textgenetische Dokumente, Textgenese.

Summary

The short history of origin and delineation of literary disciplines which study and publish the authors' written heritage – German edition philology and French critique génétique – are highlighted in the article. They appear together with the foundation of first literary archives in France and Germany. Differing in aims these two approaches have a common object of study, i.e. authors' manuscripts which suggest a wide area for the study of writing processes, cognitive creative processes, aesthetic phenomena, etc.

Key words: edition, „critique génétique“, authors' written heritage, manuscript, textual genesis.